Марко Вовчок.

I.

Помер Марко Вовчок...

Рука машинально написала цю початкову фразу і спинилась, бо коли акт физичної смерти безперечно відбувся і його можна засвідчити й офиціяльними документами, то далеко не такий уже безперечний факт—над ким він одбувся, в якій мірі померша особа була справді Марком Вовчком. Коло цього ймення так багато зібралося непорозуміннів і такою загадкою окутано воно, що напевне сказати: оце свіжо помер іменно Марко Вовчок—ледве чи зважиться чоловік, хоч трохи тямущий в справах українського письменства. Марко Вовчок дійсно помер, але коли саме—невідомо; знов і тепер же дійсно хтось помер, але хто саме—то ж невідомо,—такий заплутаний зміст має ота проста фраза—помер Марко Вовчок. Може згодом плутанина й розплутається, але поки що, краще буде взяти загальніше формуловання навіть такого, здавалося б, простого факта, як смерть. Певніше буде сказати так: померла людина, з особою якої формально звязано одну з найцікавіших сторінок в історії нашого письменства; людина, що блиснула була на нашому літературному небосхилі „зіронькою святою" і якийсь час стояла в центрі нашого літературного руху; людина, на яку покладено великі надії й сподівання, яку сам Шевченко привітав був, як свою наступницю й літературну дочку... Померла і—непомітною пройшла ця подія серед нашого громадянства. Кілька коротеньких, неначе з повинности складених, некрологів, от і все, чим озвалося воно на смерть колишнього „властителя думъ". Я вмисне не поспішався з своєю статією, я хотів перевірити своє враження: я чекав, чи не викличе смерть цієї людини живішу увагу, чи не розбуркає інтересу до неї й чи не виллється він у якій-небудь формі,—хоч споминків чи що. Ні, нема нічого, й по сей день нема...

І може статись, що й не буде. Бо коли щиро та по правді говорити, то в оцій холодній невважливості, з якою приняло наше громадянство звістку про смерть Марії Олександровни Лобач (таке було, здається, останнє її прізвище), нема нічого несподіваного і не тільки це через те сталося, що в наші часи усякі нагальніші, болючіші події часто заступують чисто літературні справи. Причина, що ні одне серце не відгукнулось болем, не забилось живіше і не знайшло у себе в глибині ніяких ниток інтимного звязку з помершою, лежить далеко глибже і в иншій, мовляв, плоскості. Ми поховали чужу людину, а на такому похороні, натуральна річ, що помянувши „за-для годиться" небіжчика, люде зараз обертаються до своїх справ і вже більше про його не згадують. Як український письменник, Марко Вовчок помер давно,—так давно, що зробився вже мало не мифичною якоюсь істотою, яка не будить живіших почуваннів, не викликає гіркого жалю за собою, про яку можна говорити тільки додержуючи історичної перспективи. Ще давніше, може, втратив він живі звязки з українським життям, так що серед старих людей тугу за небіжчиком давно вже остудило й вивітрило життя, а серед молодшого покоління ймення його нічого не викликає в памяті такого дорогого, за чим би поривав жаль або свідомість великої втрати. Та й не тільки з українським життям у Марка Вовчка порвалися звязки, бо коли взяти підписані цим псевдонімом останні російські твори, то можна побачити, що й в них так само життя видихалось. Я, напр., пам'ятаючи свої давні враження од „Народніх оповіданнів", з цікавістю взявся був до надрукованої років тому з десять у „Русской Мысли" повісти,—зараз не пам'ятаю заголовка,—але кинув, не дочитавши: ростягла, нудна і нецікава, хоча і з претензіями на дотепність та юмор, варіяція Гоголевих старосвітських поміщиків, до того ж скарикатурена до останньої міри. Не міг підігріти інтереса серед нашого громадянства і недавній виступ Марка Вовчка з українським оповіданням у „Кіевской Старинѣ": чудова мова, гарна техніка—і брак усякого змісту. Не того, не того треба тепер, думалося, читаючи „Чортову пригоду": старою цяцькою людей не привабиш.

А отже був час, коли підписані псевдонімом „Марко Вовчок" твори викликали велике зацікавлення і притягали до себе загальну увагу, та й не тільки серед української, але й російської публіки. Про українську зараз не говоритиму,—там панував ентузіязм та фурор; але нагадаю, що творам Марка Вовчка присвячує одну з більших критичних праць не хто, як Добролюбов, що перекладає українські оповідання Вовчкови на російську мову сам Тургенєв, тоді вже широко звісний автор „Рудина". Це одно вже говорить надто виразно про те враження, що зробили були в свій час твори Марка Вовчка. І таку увагу автор заслужив, інтерес не був викликаний і розігрітий штучними способами: в перших творах Марка Вовчка справді виявився завдаток сили не абиякої, зародок письменника, що вмів ударити по серцях і коли не вести за собою громаду, то бодай позначити напрям, кудою треба простувати в житті. Тут у його творах зійшлося разом усе: і гарна, принадна артистична форма, і чудова, щиро-народня мова, і глибокий, серйозний зміст, і вміння зачепити найчутливіші струни в серці читача, і знання та досвід життьові, і вольнолюбиві, гуманні погляди. Як же воно сталось так, що завдаток пропав марно, що багатий надіями зародок письменника не розрісся в справжнього письменника, що гарний пуп'янок прив'яв і не розвинувся в пишну квітку, якої можна було по йому сподіватись? Чому замовкло те пульсовання життя, що пробивалось було в перших творах Вовчкових? Де причина того, що як не як, а визначний талант занапастився і звівся, можна сказати, ні на що? Далі я попробую дати відповідь на ці питання, повні для нас великого і теоритичного, і практичного інтересу, а тепер кинемо загальний погляд на твори Марка Вовчка, бо вони ж повинні постачити нам матеріялу на ту відповідь.

Попереду одна увага про псевдонім „Марко Вовчок". Формально він належить Марії Олександровні, що тоді була дружиною Опанаса Марковича але коли на Україні відомо зробилось, що Марія Олександровна зроду великоросіянка, то авторство її з першого ж разу почало видаватись дуже непевним. Говорили, і не без підставно що важко чужородній людині, до того ж не живши ніколи довго на селі між народом, так чудово спізнати мову і життя українського народу, так глибоко увійти у всі нюанси народньої гутірки, з таким умінням користуватись з найтонших варіяцій народнього словаря і синтаксиса. Висловлювано догадку, що мусіла бути близько Марії Олександровни иньша людина, що своїм співробітництвом вирівнювала і доповняла в „Народніх оповіданнях" те, чого бракувало авторці,—і такою людиною загальний голос називав Опанаса Марковича. Сам Опанас ніколи й словом не згадував про своє співробітництво і навіть розмовляти про це не любив, збуваючи всі роспитування і сумніви що до авторства його жінки лаконічним „талан та й годі" і, як каже його біограф „унесъ въ могилу тайну псевдонима „Марко Вовчокъ"*). Так само й Марія Олександровна не озвалась на запитання з якими до неї навіть друком обертались, і не виявивши нічого, що могло б розвязати питання, покрила тайну в другій могилі. Найважнішим аргументом за співробітництво Опанаса Марковича в літературній праці Марка Вовчка було свідоцтво людей, що близько стояли до подружжя Марковичів у той період, коли повстали „Народні оповідання". Так Куліш, що друковав перше видання їх і через те міг знати де-що таке, що ширшій публіці було невідоме, категорично запевняє, що „ті оповідання писали вдвох Марія й Опанас і в історії української літератури мусимо їх двох уважати одним письменником**). Другим аргументом було те, що, як пише Огоновський, „коли вмер Опанас Маркович (1867), то й Марія вмерла для літератури української",*) і такого враження не може затерти навіть „Чортова пригода" надрукована аж р. 1902, бо це оповідання нове було самим тільки фактом своєї появи й любісенько могло бути написане ще за старих часів спільного співробітництва обох Марковичів. Добру підвалину до цих аргументів може дати аналіз форми і змісту творів Марка Вовчка. Цікаво справді порівняти стиль, мову і навіть зміст перших оповіданнів з тими, що появилися вже тоді, коли Марковичі жили нарізно. Ріжниця між ними така велика, що мимохіть кидається у вічі навіть недбалому читачеві, а надто ріжниться формою і змістом як раз той томик оповіданнів, що вийшов р. 1865 („Кармелюк", „Невільничка", „Дев'ять братів" і „Ведмідь") і в якому Опанас ледві чи міг брати безпосередню участь. Коли перші оповідання своєю формою—щире злото, то в останніх зовсім инша, мовляв, хода: замість поважної лаконічности і стислости виразів—ростягнуте розбалакування, розволікання „мислію по древу"; замість обрубих, наче кованих фраз—довгі, часто поплутані періоди, ніби не одна рука їх писала, та не одна й голова думала над ними. Знов таки і зміст останніх творів здебільшого взято не просто з життя, а з народніх переказів, пісень, казок та инших посередніх матеріялів. Автор, що перше обома руками черпав із криниці життя, тепер наче й наблизитись до неї боїться і воліє брати сюжети не з самого життя, а з його зеркала. Ріжниця сягає так далеко, що навіть українського м'ягкого ландшафту не пізнати в тих змальованих на швейцарський зразок горах, скелях та бескеттях, наїжених соснами, які так часто зустрічаєш в останніх оповіданнях Марка Вовчка. Ясно, що хтось мусів і перші ретушувати, докладаючи своїх рук і до форми їх, і до змісту,—і цей „хтось" найбільше припадає до Опанаса Марковича.

Як не як, а не вважаючи на ці аргументи, тайна лишилась тайною, „загадочний", як каже біограф Марковича, псевдонім таким і остався, коли не придбав ще більшої загадковости, припечатаний аж двома могильними печатьми. Може бути, що ніякого нового ма-

---

*) М. З.—Афанасій Васильевичъ Марковичъ. Черниговъ. 1896. Стор. 9 і 11.

*) Огоновський Ом.—Исторія литературы рускои. У Львові, 1891. Ч. III. в. 1., стор. 226.

*) Ibid. стр. 230.

теріялу, що поміг би ту загадку відгадати, так таки й не прибавиться вже. Та я й не маю на думці відгадувати її в усіх деталях. Питання, хто і в якій мірі брав участь в літературному псевдонімі „Марко Вовчок“, якого не порішивши, біограф Марковичів, а почасти і історик літератури, й ступити не може, це питання для критика такої ваги не має. У критика перед очима об'єктивний факт—твори данного письменника і суб'єктивне питання про особу автора він може од себе одсунути, обертаючись до його тільки тоді, коли особа автора як небудь особливо одбилась на його творах. Тоді тільки доводиться данні обективних фактів, що виявляються в творах письменника, доповняти й вияснити данними суб'єктивної біографії. Для мого завдання досить буде тієї загальної гіпотези, що Марко Вовчок—спільний псевдонім Опанаса і Марії Марковичів, найкраще, до речі сказавши, угрунтованої в згаданій вже біографії Опанаса Марковича.

II.

Перші оповідання Марка Вовчка побачили світ в другій половині 50-х років, тобто по Кримській кампанії, що відіграла таку саму велику ролю в історії Росії, як за наших часів війна з Японією. То був саме час, коли пролетіли перші ластівки визволення, коли прокинулись перші надії на инше життя, заморожені холодною, систематичною реакцією лютих миколаєвських часів. Війна 1854—55 р.р. виявила таку „мерзость запустѣнія“ державного ладу в Росії, що навіть невидющим роскрились очі. На гноякому грунті кріпацтва пишною квіткою процвіла всевладна бюрократія та безоглядний централізм з усіма їх наслідками—безборонним надсильством та самоволею, безмежним казнокрадством та хабарництвом, безпросвітною темнотою, неуцтвом, голодом та убожеством народніх мас, рабськими інстинктами „командующихъ“ класів і т. и. і т. и. І от коли всеросійська болячка під Севастополем луснула, то сморід од неї розійшовся по цілому темному царству і навіть у бюрократичних сферах показав, що так далі жити не сила, що треба якісь инші форми державно-громадського життя знайти, бо инакше колос на глиняних ногах легко може завалитися й під руїнами своїми поховати й саму бюрократію, що раз-у-раз висовувала свої наперед власні інтереси, замазуючи їх династичними. Скресла товста крига реакції, що нічому живому просто дихати не давала. Хоч не хоч, а треба було підсипати грунт, на якому повисипали оті болячки, треба було старий державний лад так підлатати, щоб він міг іще животіти, хоч і втративши середньовікові підвалини. В бюрократичних сферах заговорено про те, про що не то заікатися—думати за попередніх часів було заказано. Цареві Олександрові II самому вкладають в уста знамениту фразу: „Треба дати волю зверху, поки її не здобуто знизу“. Страх перед „волею знизу“ захитав до того часу непохитні мури кріпацтва; почались практичні заходи коло визволення кріпаків з нової неволі єгипетської. Справа провадилась, правда, старим бюрократичним шляхом і осередком праці були бюрократичні комітети, де й закипіла боротьба між прихильниками та ворогами реформи. Громадянство властиво не мало на неї безпосереднього впливу, але поки там, на горі, вагались та сім разів одмірювали, не зважаючись ніяк одрізати, повстав дужий визвольний рух серед тієї частини інтелігентного громадянства, що давно вже на кріпацтво дивилося свідомо й ненавиділо його з усієї душі, та тільки мало уста замазані, щоб ширити свою Ганнибалову присягу поміж ширшими кругами людности. Визвольний рух знайшов притулок собі в письменстві. Друковане слово, що вперше зітхнуло вільніше після божевільної цензури попереднього часу, взяло на себе велику місію спопуляризувати визволення кріпаків із неволі на такій основі, на якій зручніше було б народові ставити будівлю нового життя. Скасування кріпацтва було тоді кардинальним питанням часу, питанням над питаннями; всі інтереси, думки і діла кращих людей в Росії сконцентрувались коло його і все сходило на те, що Карфаген кріпацтва, ота твердиня старого ладу повинна й мусить упасти. Поступова частина громадянства не могла скласти руки аж доти, доки справдиться Ганнибалова присяга, що нею заприсяглись були проти кріпацтва ще кращі в Росії люди 40-х років. І от поки в бюрократичних комитетах змагалися за реформу, вагались, інтригували, вигадували, щоб і кози були цілі та й вовкам без поживи не лишитись,—тут, серед громадянства, народилися цілі лави ідейних борців за новий лад. Одним із кращих здобутків того руху в українському письменстві й були „Народні оповідання“ Марка Вовчка.

Українське громадянство і письменство того часу що до кардинального пункта життя мали вже, правда, де-який досвід і свої славні традиції. Ще на початку 40-х років залунав був голосний Шевченків протест проти кріпацтва і гнівне слово його про „людей неситих“ пробивало мури і ростоплювало кригу в серцях на Україні. Так само якийсь десяток років перед нарожденням визвольного руху викрито було в Київі адміністрацією славне Кирило-Мефодієвське брацтво, що найбільше уваги в проектах і планах своєї праці клало іменно на боротьбу з тією огидною формою життя, коли за підвалину йому була неволя і кріпацтво. І хоч брацтво загинуло перше, ніж виявило себе реальною працею, хоч голос Шевченків замовк серед пісків безводної пустині, та „не пропала їх слава“, як співають у пісні: традиція боротьби з кріпацтвом не завмерла і зараз виявилась, скоро обставини дали тому змогу; голос українського громадянства залунав в унісон з голосом усієї поступової Росії. Твори Марка Вовчка з цього періоду й були тим голосом українського громадянства в найпекучішій справі часу. І надто характерно, що вони вийшли з надра Кирило-Мефодієвського брацтва, бо хоч би як дивились ми на авторство в них Опанаса Марковича, але безперечно одно принаймні, що цей колишній братчик вихован великоросіянку Марію Велинську на ідеях брацтва і спричинився до того, що свій протест проти кріпацтва вона понесла між люде під стягом українства. Ідейна атмосфера брацтва найкраще виявила себе в тому протесті проти кріпацтва, з яким виступило перед світом українство, і твори Марка Вовчка були може єдиним безпосереднім результатом широких планів, що обмірковувались у Київі р. 1846—47 на товариських зібраннях. Марко Вовчок був доброго батька дитина...

Кріпацтво доживало останні дні свої, але в передсмертній агонії воно все ж таки змагалося проти реформи, силкувалось обрізати її, дати як найменьше, щоб собі як найбільше зоставити. Тим то боротьба з ним не була зайвою і ця остання спотичка з конаючим ворогом набірає надто великої ваги на потомні часи. Треба було борцям за право мильйонів кріпацького люду зібрати фактів для акту обвиновачення проти бездушної системи гнобительства, і списавши самий акт, виявити його перед громадянство, на останній суд якого раніше чи пізніше мала перейти справа. Твори красного письменства, з побуту і життя кріпаків і були тим актом обвиновачення проти душогубної системи; на підставі безперечних „людських документів“ вони освітлювали справу всіма сторонами, вияснили становище кріпаків та потреби їхні, малювали в них насамперед людей з людськими думками, почуваннями й потребами; людей, у яких кривдою одібрано всі права людські й яких повернуто на худобу, на бидло, що не своїм життям живе, а тим, яке йому загадають. Такі твори будили серед громадянства обурення й огиду до страшної всенародньої кривди та спочуття до її бідолашних жертв і витворювали той vox populi, який сміливо вже міг заявити про свої бажання. Коли ми з цього погляду подивимось на тодішні твори Марка Вовчка, то ми одразу побачимо, яку вагу вони мали для наростання визвольної ідеї серед українського громадянства, а разом оцінимо й ролю їх в історії нашого громадянського руху та знайдемо місце на сторінках українського письменства.

Кому тільки з сучасників доводилось говорити про „Народні оповідання“, всі в один голос зазначують вагу їх, як художнього протеста проти кріпацтва, проти нелюдського, мовляв, поневолення людей людьми.

> Господь послав
> Тебе нам, кроткого пророка
> *І обличителя жестоких*
> *Людей неситих,—*

пише в поезії „Марку Вовчку“ Шевченко, попережаючи своїм епітетом „обличителя жестоких людей неситих“ присуд присяжної критики. А ця з одного боку рівняла Марка Вовчка до знаменитого автора „Хатини дядька Тома“, вияснюючи той фурор, що викликали були „Народні оповідання“ (Драгоманов); з другого—добачала в них „великія силы, таящіяся въ народѣ и разные способы ихъ проявленія подъ вліяніемъ крѣпостного права“ або ставила їм у заслугу не аби-яку те, що вони будили „сознаніе великой роли народныхъ массъ въ экономіи человѣческихъ обществъ“ (Добролюбовъ). Навіть з ворожого табору голоси з свого погляду справедливо оцінили твори Марка Вовчка, назвавши їх „мерзостно-отвратительными картинками“ за суворий присуд над панами „душевладѣльцами“. Я не знаю, кому саме цей епітет належить, бо вичитав його з статі Добролюбова, а він автора не називає, але конче вважаю потрібним його навести для характеристики творів Марка Вовчка, бо раз те, що огуда ворога иноді більшу ціну має, ніж хвала приятеля, а друге—епітет цей дуже добре з негативного боку малює те враження, що зробили на сучасників „Народні оповідання“. Це argumentum a contrario їхньої безперечно великої ваги, це добрий диплом, що видали авторові самі вороги реформи,—усі оті Скарятини й инші кріпостники à la блаженної пам'яти „Вѣсть“ аж до „нынѣ благополучно здравствующихъ“ „Гражданина“, „Московскихъ Вѣдомостей“ та инших темних, вохких та смердючих льохів, звідки раз-у-раз на все нове пускають „шипъ по змѣиному“. Успіх першого дебюта Вовчкового був, значить, повний і, по правді кажучи, заслужений.

Далі буде).

Сергій Єфремов.

Марко Вовчок.

III.

Переглядаючи в першу чергу ті оповідання Марка Вовчка, в яких змальовано кріпацьку долю, ми бачимо, що вони більш-менш повно і всіма сторонами охоплюють життя-бідування кріпаків, так що за гуртом, не вважаючи на свою ескизність, дають цільну, гарно роскладену і повну картину того життя. Важко робиться, на неї дивлючись; мимоволі жахом, слізьми, гнівом віє від тих „кротких“ сторінок, на яких позаписувано у Марка Вовчка ті кривди страшенні, що заподіювано кріпакам. Ще й тепер иноді прихильники кріпацтва, що тихцем зітхають за ним аж по сей день, запевняють, що само по собі кріпацтво не таке то вже й лихо, що теоретично можливі і на практиці бували добрі пани, які „по-батьківському“, мовляв, поводилися з „своїми людьми“ і через те, говорять вони, кріпакові навіть вигода була, бо під рукою дбайливого доброго пана він мав захисть і оборону про чорний день. Що, мовляв, і по тій волі, коли вона од голоду не забезпечує. Тоді, коли кріпацтво завзято обороняло своє істновання, таких іділліків було далеко більше і їм Шевченко присвятив своє огневе „Як би ви знали, паничі“. Вони малювали кріпацтво рожевою картиною патріярхальних відносин між добрим паном та слухняними, покірливими людьми, що через своє слухнянство та покірлявість живуть у достатках, не знаючи лиха та біди. Марко Вовчок на дрібненькі скалочки розбивав цю брехливу іділлію,—і не тим розбиває, що не бачить у житті добрих панів, а як раз тим, що виводить на очі читачеві між иншим і їх, показує життя кріпака під рукою доброго пана. І поглянувши на те життя, мусиш упевнитись, що кріпацька недоля од осіб не залежала: чи добрий пан, а чи лихий—кріпакові однаково зле за панщини. Чим, напр., ріжниться життя у недоброго, „як той ворон хижий“, пана з оповідання „Одарка“ від життя у „сумирної“ панії або гуманного пана в „Інститутці“? „Хоч пані й не зла була,—росказує кріпачка,—а все часом попоб'є („Ледащиця“), а в кращім разі добрий пан „не б'є, не лає, та нічим і не дбає“ („Інститутка“). Та того й мало, „що пани добрі,—які ще паненята будуть! Та й добрим треба годити, і в добрих загорюєш для себе хіба триступні землі на домовину, а в лихих... то нехай Господь не доводить і чути!.. Годі й згадувати таке!“ („Козачка“). Марко Вовчок дає правдиву картину страшного життя кріпаків і у добрих панів і цим переносить питання з вузького грунту особистої моралі на широкі простори соціяльного ладу; судить не окремих особ „неситих“, а цілу ту систему, що „неситість“ викохала й вигодувала. А система така, що навіть добрий пан, який ніби-то по людському поводився з „бидлом“, ніколи таки не забував, що він—пан, а то—бидло та що від пана до бидла „дистанція огромнаго размѣра“, безодня, якої ні засипати, ні переступити. Необмежена власть над людьми, кажуть, однаково деморалізує і тих, що шию гнуть під тією властю, і тих, що їздять на чужих зігнутих шиях, бо вона витворює отруєну атмосферу, якою однаково і ті і другі дихають, а дихаючи вбірають в себе отрутне повітря. Марко Вовчок не раз малює цю загальну атмосферу отрути і гнилизни, малює з того погляду, що реакційному критикові надихнув для „Народніх оповіданнів“ епітет „мерзостно-отвратительныхъ картинокъ“. Погляд той—інтереси народа і через це в тих картинках маємо просто таки документи величезної ваги з страшної епохи людовладства. Я наведу тут кілька таких картинок, давши слово самому авторові, бо він краще роскаже.

Вільна козачка Олеся віддалася за кріпака; молоде подружжя другого дня по весіллі їде „панам поклонитись“.

Не почула Олеся ні привіту, ні совіту, ані любого та веселого погляду не побачила. Пани такі якісь сердиті, а горді—аж надимаються. — „Будь покірна, — наважують,—та до роботи панської щира!“—І чудно, й сумно було Олесі таке слухати! А далі й страшно стало. Це справдешня невільниця вона буде!... І марно її літа молодії перейдуть, марно пишная краса зів'яне в що-денній тяжкій роботі—у неволі.

Ідуть до господи вулицею,—як же глухо та сумно по селу, Боже милий! Спом'янула Олеся: було вона в своєму селі йде—той привітає, другий на здоровля спитає, де котрий пожартує, инший стане та свій смуток—жаль повістить; і старі гомонять, і молоді, і дітвора бубонить. Було тільки сонця краєчок засвітить, уже й бряк, і дзвяк по селу, рух, стук—живий люд! А тут, хто і стрінеться — понурий, неговіркий, печаловитий.

Свекруха рада Олесі, як рідній дитині: не знає, де її посадити, як пожалувати; та все не розвеселить вона Олесиного серденька. Була стара вже, до того ж змучена тяжкою працею та недостатками, то й веселої мови од неї не почула молода невістка. То роскаже яку пригоду людську, то на своє безщастя плачеться, тільки й добрить, що той світ, ніби вже в цьому пишному, красному світові нема ні добра, ні краси, ані правди („Козачка“).

Таке було перше враження людині, що з волі зайшла у цей льох, де „ні добра, ні краси, ані правди“ нема. Та що далі, то гірше. Чоловік на панщині раз-у-раз, „як гість до дому навертає“; пан одібрав хату й перевів до двору, а пішли діти та попідростали—позабірав їх до пекоїв служити, де їх щоденно поштуркують: „що-дня діточки її, як бубон, збиті“. Потім чоловіка в чужу сторону завезено, а вільна колись козачка—„все на панщині, в роботі“. Далі й дітей од матері порозбірали, наче викохала вона їх та виростила „лихим людям на поталу“, а саму матір, як до роботи стала нездужати, вигнали, щоб дурно хліба панського не їла. Пішла козачка по наймах поневірятись; напитала була раз і добру службу, та як обернулась до пані за дозволом, то ця й звеліла їй увесь заробіток оддати, бо „мені, каже, треба ще й більш від тебе. Ти яку-небудь свитину нахопиш, та й байдуже, а нам треба жити по-людськи“. Та як жила плачучи, в гіркій самотизі, так плачучи й померла козачка, що послухалась серця й пішла за кріпака.

Це історія цілого життя однієї з мілійонів людини, мало не од колиски буквально до самої могили. Страшна історія і страшна як-раз своєю простотою,—простотою, певна річ, для того часу, коли можлива була ота страшна простота. Марко Вовчок часто бере сюжетом для своїх творів ціле життя, починаючи од того часу, коли терня кріпацва заженеться в ногу людині на її життьовому шляху і вже до віку її окалічить. Ось Горпина—„білолиця, гарна і весела, а прудка, як зайчик: і в хаті, і на дворі в'ється, порядкує, господарює, і сміється, аж геть чутно її голосок дзвенячий“ („Горпина“). Це терня ще не ввігналась їй в ногу. Та от уродилась у неї дівчинка; кохає та пестить вона свою первісточку, з рук не спускає, навіть на панщину з собою бере. І тут її терня таки спіткала.

Тут умер наш пан; почав молодий господарювати. І старий був недобрий, а цей такий лихий, що нехай Господь боронить! Так людей жене—гірш як тих волів. Оце три дні панські одбудем, а четвертий за подушне, п'ятниця й субота якісь толочні повидумували. А яка толока? Не то страви, та й хліба не дають. День при дні робимо. Перше все сподівались: молодий пан буде добрий, та й діждали собі доброго! Він був не дуже багатий, а жити пишно, у роскоші великій хотілось, по-панська. Що йому до того, що люде було на ниві падають? Він собі то коней заведе таких, що як змії, то коляску купить новеньку, то у місто поїде—там втратиться. А нам іще було кажуть сусідні панки (вони заходять часто з чужими людьми в розмову, а своє, то б'ють так, як і великі пани—аби рука досягла); той кажуть було: „Десь у вас тепереньки пан добрий дуже! Так говорить, що аж лихо! Що мужиків треба і наук учити, і жалувати, і не знать що! Десь його мудро дуже навчено!“

А це справді—перше говорив, що й хати нові поставлю у три віконця, а потім, то й старі розвалились. Може його й на добре вчено, та мабуть панську істоту не переробиш.

Все село як за стіну засунулось: такі смутні всі, що сумно й глянуть. Тільки Горпина трохи веселенька: тішиться малою доньчкою, то й про громадське лихо забуває.

Весела молодиця вже накололась на терня, але воно ще не роз'ятрило її ноги. Та от занедужала дитина, одпрошується Горпина од панщини, так де там: і її пан не пустив, ще й дитину звелів додому однести, щоб панщини робити не перебивала. Дитина сконала, а мати ума тронулась.

Друга кріпачка, удова („Два сини“) мала два сини; тішилась вона дітьми, доглядала, до розуму доводила, сподівалася вже невісточки, „як ластівочки, собі на втіху“. Та пішла її сподіванка за некрутами; стали на порі хлопці, то пан і віддав обох у москалі, там і загинули вони. Знов сама зосталась стара мати в убогій хатині. І,—згадує вона,—

тільки мені й потіхи, що коли присняться мої дітки: Та все сняться вони маленькими, а парубками ніколи не присняться.

І як живії вони стоять перед душею моєю: Андрійко веселий, кучерявий, ніби по хаті бігає та гомонить, а в хаті ясно-ясно! Василько над квітками та зіллями сидить, задумався...

Прокинусь—пусто! Робота дожидає; треба жити, треба діло робити, треба терпіти горенько...

Живу... Дивлюсь, як хата валиться; чую, що й сама я пилом припадаю,—якось туманію, наче жива у землю вхожу.

Ну, цій вже недовго ряст топтати, але ось—Одарка, що іще й літ не дійшла („Одарка“). Наглянув пан її, а він

недобрий був. Не тим би згадувати, та луччим ні за що.

У нас через річку хутір козачий вільний, то й козаки його стереглись, як огню, і обходили, бо тяжко їх кривдив; а що вже ми, крепаки, натерпілись від його, то нехай Господь боронить всякого хрещеного чоловіка! Було, як стрінеш його, то біжиш не розглядаючи—чи гора, чи низ—аби розминутись. Найбільш його боялись дівчата. Не один вік дівоцький веселий він стратив. А що йому вдієш?.. Іде було по селу хмурий, сердитий, то й поглядає туди сюди, як той ворон хижий.

Й Одарчина історія не довга і вся перенята страшною простотою відносин за кріпацького ладу. Наглянув її пан і пішла вона на поталу старому ласунові. А натішившись та награвшись до схочу, він збув її в чужу сторону, де стоптана квітка не довго пишалася. Оксану („Отець Андрій“) од такої долі зрятував тільки непослух кріпаків, що силою одбили нещасну дівчину з панських рук і звінчали з коханим парубком, але то ще хто його знає, чи не наколола́сь Оксана на призначене їй в житті терня по шлюбі.

Зате Настя Чайківна („Ледащиця“) сама пішла на все, занедбала і честь свою, і сором дівоцький, аби тільки визволитися з того страшного, під'яремного життя. І їй не було иншого виходу. Жінка, од якої йде оповідання, застала якось Настю, що вона, затулившись руками, ридає-ридає,—аж задихається.

— Що тобі, Насте?—питаю.

А Чайчиха тільки глянула на дочку, нічого не сказала й сіла

Що тобі?

Настя мені в вікно показує, на улицю киває.

— Що там голубко?

— Там люде!—покрикнула.—Живуть, ходять собі, на Божий світ дивляться, а я отут над чужою роботою пропадаю.

— О, пташко!—я вмовляти,—хіба в їх горя немає, в тих людей?

— То що горе? Я горя не боюся!... Мені гірш: я не знаю ні горя, ні радощів; я мов камінь тут каменію.

І нещасна дівчина свідомо пускається на поневіряння, на знущання в тій надії, що хоч за таку ціну зможе купити собі визволення з того тупого животіння. „І знайшла вже я,—хвалиться вона матері,—чоловіка, що мене визволить... Напевне вам говорю, що визволить... Будемо вільні, станемо жити; на самих себе робити, будемо за його Богу молитись... Хоч він тепереньки й зневажає мене і од людей мене не криє, та нехай!.. Я йому, матінко, дякую, я йому, матінко, низесенько кланяюсь у самі ноги“. І хитаючись між надією і зневір'рям, Настя зовсім звелася—і дитинку занедбала свою, пити почала, бо „уп'юся я, своє лихо засиплю... А в тверезої лихо обік мене сидить, лихо мені в вічі дивиться“. І так міцно у неї до купи стулилася думка про волю з п'яним чадом, що коли сподівана воля таки

прийшла до неї, вона собі віри не діймае: „люде добрі,—простогнала,—чи я вільна, чи я тільки п'яна?"

IV.

Такий оце був зміст отих „мерзостно-отвратительныхъ картинокъ", що появив світові Марко Вовчок. Вони, нігде правди діти, й справді таки „мерзостно-отвратительныя", тільки не з того боку, на який натякав реакційний критик. Що вони такі вийшли, не автор винен, бо він тільки те, що було в дійсності, змалював артистичним пензлем своїм, а нічого, мовляв, на зеркало нарікати, коли морда скривлена. А що морда у кріпацтва була дуже й дуже скривлена, та ще з ошкиреними хижо вовчими зубами, на це ми маємо силу історичних фактів, які буквально оправдують картину, що змалював Марко Вовчок. Та автор не обмежився на тому тільки, що кольористо змалював фактичне становище кріпаків,—він пробує підняти завісу й з того, де виробляються отї, мовляв словом цариці Катерини, малі тирани, в якій кузні гартують вони свій дух і серце на лихі вчинки. Цю шаршу картину знайдено в оповіданні „Інститутка", яке проф. Петров справедливо ставить у центрі всіх творів Марка Вовчка з кріпацького життя.

До старої панії вертається з інститута онука гарна й моторна панночка, і незабаром починає верховодити і бабою, і всим її живим та неживим добром. З яким же багажем виступила на арену життя і орудування кріпацькими душами ота панна, чого її навчено? Вона про це сама оповідає.

— Ох, бабусечко! і морено, й мучено нас, та все дурницею. І те вчи, і друге, й десяте, й п'яте... товчи та товчи, та й товчи!.. На що мені те знати, як по небу зорі ходять або як люде живуть по-за морями та чи в їх добре там, та чи в їх недобре там? Аби я знала, чим мені себе між людьми показати!..

— Та на щось же вчаться люде, моє золото! От і наші панночки—па що вже білота, та й ті верещать по французьки.

— Е, бабуню!—защебетала панночка,—до французької мови і до музики добре й я бралась; танців тож. Що треба, то треба. На це вже кожний уважає, кожен і похвалить; а все инше—тільки морока. Учись та й забудь! І тим, що вчать—нуда, і тим, що вчаться — біда. Багацько часу пропало марно!..

От чим напхано голову отій гарненькій лялечці. Не диво, що вона тільки й гадки має, що про моди та вбрання, тільки гулянки, танці, музики та паничі їй в безклопітній голівці. Не диво й те, що зараз же зробила вона й людям усім пекло, та й коханому чоловікові заливає за шкуру добру порцію сала, не даючи йому спокою своїми примхами та коверзуванням. Але разом з тим лялечка тямить де-що й по-за танцями та модами; вона не така вже наївна, не вважаючи на всю свою ефирність, щоб навіть у коханні задовольнитися принципом—„сухарі з водою, аби, серце з тобою". З тобою, то з тобою, але сухарі та ще з водою—брр... Бо от коли перед шлюбом бабусечка подарувала нашій лялечці добренький маеточок Дубці, і коли жених попробував був глянути на подарунок з погляду закоханого—„садок, мовляв, зелененький, квітчастий", то лялечка зразу ж поставила справу на належний грунт: „садок зелененький, садок квітчастий... Ти—згадай, серце, які Дубці дохідні." Про „заморську нісенітницю" вона в одно ухо впускала, а в друге випускала, а от про доходи добре пам'ятає, бо в гарненькій голівці сидить практичний розум Коробочки. І чоловіків хутір вона швидко по своєму приборкала.

Здається, що в хуторі тихо й мирно: цвіте хутір і зеленіє. Коли б же поглянув хто, що там коїлось, що там діялось! Люде прокидались і лягали плачучи, проклинаючи. Усе пригнула по своему молода пані, усім роботу тяжку, усім лихо пекуче ізнайшла. Каліки нещасливі, діти-кришеняточки і ті в неї не гуляли. Діти сади замітали, индиків пасли; каліки на городі сиділи, горобців, птаство полошили, та все ж то те якось уміла пані приправляти доріканням та гордуванням, що справді здавалось уєяке діло каторгою. Сзока наче вона була: все бачила, всюди, як та ящірка, по хуторі звивалась і Бог її знає, що в їй таке було: тільки погляне, то наче за серце тебе рукою здавить.

Чепурне личко вже ошкирилось вовчим зубом, а делікатна ручка простяглася по „доходи". І може найгірше те, що панська воля не тільки на тіло кріпаків мала силу, а й душа од неї не сховається,—ті найглибші, найінтимніші сторони життя, в яких людина хоче бути сама собою, в яких вона шукає собі вищої відради й потіхи. До всього достає панська рука, все зможе „душевладѣлецъ" оплювати, опоганити і в саму душу „своїх людей залізти з чобітьми. Що може бути гірше від такої, напр, картинки. Дівчина, що оповідає про панію-інститутку, полюбила парубка з двораків; зрідка урвавши якусь там хвилину, вона побачиться з ним, поговорить і—„весела душа моя і світ мені милий і таке в світі гарне все, таке красне". І от саме під час такого блаженного, тихомирного настрою—панська увага: „що це тобі? чого це так розчервонілась, наче хто вибив? Чи, може, що вкрала?" Думаю, що по цій мові „усе гарне та красне" в душі кріпачки мов дим розлетиться, а натомість жаль пекучий та глуха злість обійме і холодною гадюкою стисне за серце. Або от іще картинка—як стара пані до смерти готується.

Не хотілось дуже ій умірати! Усе молитви, святе письмо читала, по церквах молебні правила; свічки перед богами невгасимі палали. Якось дівчинка не допильнувала, то погасла свічечка,—веліла дівчинку ту висікти:—„Ти, грішнице, і моему спасенню шкодиш!.."

Кажуть, що високоморальні й сором'язливі дуже матрони римські з великого роду не соромились розбіратися й сідати в купіль на очах у рабів. І це було зовсім натурально, коли зважити на тодішній погляд на раба: раб—то річ, в кращім разі—худоба нечуственна, а чого ж худоби соромитись? Так само дивились на кріпаків і наші пани, а через те про фізичне оголення не кажу—оголяли свою душу від усяких моральних повинностей що до кріпаків і так au naturel похожали на очах своїх людей. Цікавий зразок такої голої душі показано в „Інститутці", коли пани при дівчатах—кріпачках про них таки й розмову розмовляють: „говорять собі, неначе про коней або що",—каже оповідачка, що сама стоїть на тій кінській тропі. І ні гадки їм, що „коні" все ж таки мають од природи дар розуміти людську мову й цікавитися своєю долею, як римський раб може почувати так само, як і високородний Кай Юлій Цезарь, бо таку ж людську натуру має. Але досить того, що матрона його за річ уважає—значить, можна при йому до гола розібратись; досить і паніям дивитись на дівчат, як на коней, щоб за коней їх трактувати. Оце пригнічування, збезживлювання людської особи, коли її зведено навіть не до „пальця з ноги", як говорить один з Шекспирових персонажів, а до неживої нечуственної річі—це, може, було найгірше за кріпацтва, як і взагалі за всякого поневолення.

Це був той грунт, на якому й виростали усі оті пишні квітки нечуваної лютости, якими так рясно процвіло було кріпацтво; ні зла, ні добра воля окремих людей тут ніякої ваги не мала. І характерно, що залізання в підвладну душу з чобітьми та моральне оголювання часто не виходять з будь-якої потреби, здебільшого це просто результат механічних поглядів, того традиційного нехтування людською особою, яке надто розвивається в гострі моменти поневолення людського. Може бути, як би можновладці брали під розвагу те, що підвладні про них можуть думати й говорити, вони більше б на них зважали й не так безпечно оголяли себе, часом, може, постереглися б де яких занадто вже одвертих учинків своїх, бо кому ж охота свідомо голому ходити? Адже ж і перші люде за часів райського пробування доти не стидалися наготи своєї, доки свідомість про це не закралась у їхні голови... Та в тім то й річ, що одірватись так од свого становища, вирости так над загальним грунтом поневолення і занедбання людської особи можуть хіба зрідка більш чутливі люде, що закуштовали овощу з дерева пізнання добра і зла,—вони, хоч сами зросли на грунті поневолення, робляться тоді найзавзятішими його ворогами. Величезна ж більшість оголяється собі, не думаючи й не гадаючи про свої вчинки і навіть у гадках не покладають, як гидко виглядають вони в райському костюмі перших людей...

Може кому небудь з читачів здається, що я занадто довго спиняюсь на аналізі кріпацьких відносин у Марка Вовчка. Що там, скажуть, кріпацтво! Було, мовляв, та загуло і вже й кісточки „інституток" та инших „людей неситих" зотліли, і слід їх згинув. Шкода й заходу про це говорити, єсть у нас справи дошкульніші... Я не можу на таку думку що до кріпацтва пристати. Загусти—воно то загуло, але що до слідів його, то це не така то вже певна річ, як здається. Скажу більше,—подекуди в тому, що оце свіжо у нас діялось і діється, виразно чути гірку одрижку старого, ніби то помершого й затлілого кріпацтва. Я не говоритиму про пониження і занедбання людської особи, через які трудящого чоловіка й досі мають за річ, за худобу, що перед ними і в райському вбранні повеличатись не сором. Це з'явище таке широке та складне, що в йому можна не тільки од кріпацтва сліду шукати, а й од загального нашого громадсько-економічного ладу. Я візьму поодинокі факти з нашого найновішого життя і запитаю: хіба не одрижка кріпацтва ота чудна та дивна теорія, висловлена в Думі устами російського прем'єра про перевагу інтересів 130 тисяч земельних власників над інтересами 130 милійонів безземельних працьовників? А оті претензії на керовання державно-громадськими справами, що заявляє, і з реальним успіхом, який небудь „совѣтъ объединеннаго дворянства"—невже це не слід кріпацьких відносин? А московські з'їзди, на яких „зубри" ревуть і мукають на всю силу своїх зубрячих горлянок про культурні заслуги „нашего первенствующаго сословія" і через це вимагають собі охорони і смашних пастівнів—це тільки зітлілі кісточки?.. Не треба багато міркувати, щоб у згаданих фактах побачити звязки з кріпацтвом. Воно загуло тільки в своїй чистій формі, як державно-юридична установа, але в фактичних відносинах, у пережитках, у звичаях воно любісенько дожило й до наших часів, тільки підмальоване зверху иншими, більш сучасними теоріями та змаганнями. І як що „зубри" мають такого нахабности, щоб галасувати прилюдно про свої заслуги та величатись культурністю своєю, то треба ж голосно і виразно показати в минулому ті заслуги, і той грунт, на якому зросла їхня „культурність". Ви говорите про свою культуру —будьте ласка: ось тінь Одарки, тінь Горпини, тінь Насті Чайківни—вони можуть посвідчити, бо ту вашу культуру на своїй шкурі дошкульно зазнали. Ви пишаетесь заслугами і вимагаете за їх од „отечества" реальної дяки,—чудесно: ось козачка Олена, ось удова, ось її сини-некрути,—вони ваші заслуги на власні очі бачили (тим більше, що їх ви не соромились і до гола перед ними розбірались) і роскажуть, якої ви за них дяки варті... І коли у „зубрів" така пам'ять коротка, коли вони здавна культивований і викоханий вовчий зуб хочуть доточити ще лисячим хвостом, то не вадить же хоч вряди-годи згадувати про той грунт, на якому викохалися і вовчий зуб, і лисячий хвіст, на якому зросли нащадки отих „інституток" та паній, що давали хлости за погаслу свічку: „ти, мовляв, грішнице, і моему спасенню шкодиш". Так само й нащадкам грішниці, що власною спиною поновляла право старої панії на спасення, треба знати справжню картину того ладу, коли за панське спасення відбувала кріпацька спина. І з цього погляду оповідання Марка Вовчка варті великої уваги, з цього погляду не шкода на них часу затратити: це не пропащий час і він за себе виплатить... А через те обернемось-но знов до нашого матер'ялу.

(Далі буде).

Сергій Єфремов.

Марко Вовчок.

Далі *).

V.

Який же настрій був сірої маси—отих миліонів кріпаків, що мусіли мовчки дивитись, як на очах у їх похожала, скинувши з себе моральний образ людини, ота горстка людей, що посідала кріпацькі душі? Чим жили оті поневолені люде? Говорилося иноді, що кріпаки тупо несли своє ярмо, звикли до його, і навіть не уявляли собі иншого становища. Марко Вовчок дає иншу відповідь. Він показує, що хоч би до якого отупіння доведено людину, але живий дух у ній і живий іменно своїм потягом до волі. Через те всі оповідання нашого автора—це немов один заклик до визволення людей з неволі. „Воно, кажуть, привикнеш!—говорить про це одна з кріпачок.—Ні!... Втомилися терплючи, то й здається тобі, що все тобі байдуже,—та разом прокинеться лихо“ („Ледащиця“). „Воли в ярмі, та й ті ревуть, а то щоб душа християнська всяку догану, всяку кривду терпіла і не озвалась!“—аж грімає на одного проповідника слухняиства кріпак панії—інститутки. І справді, під покривалом терпіння, слухняиства й покірливости в душі кріпацькій найглибше жила надія на волю, тільки одна вона й ясніла далекою—ох, якою далекою!—зіркою і манила й надила до себе. Рівняючи до кріпацького, усяке инше життя щастям здавалося. „Господи милий!—промовляє одна з тих, що пощастило занадто навіть дорогою ціною дістатись на волю,—яке ж то життя тоді наше було! Хоч і з бідою, і з лихом, а таке ж то любе, таке благодатне! Легко зітхнути, весело глянути й думати: що зароблю, то все на себе; що й посижу і поговорю—нікого не боюся; робитиму, чи ні—ніхто мене не присилує, ніхто не займе. Чуюся на душі й на тілі, що й я живу“ („Інститутка“). Подумаєш—он якого раю молодиця доскочила, а то ж тільки і всього, що чоловік її у москалях, а вона по наймах заробляє. „Служу, наймаюся, заробляю,—каже вона.—Що наша копійка? Кров'ю обкипіла! Та ніколи й мені так легко, так то вже весело стане, як подумаю, що аби схотіла—зараз і покинути ту службу вільно. Подумаю такеньки—і року добуду. Якось розважить мене, підможе та думка, що вільно мені, що не звязані руки мої.—*Це лихо дочасне, не вічне*,—думаю“ („Інститутка“). І бідолашна молодиця, та й сам автор—це ми зараз побачимо—дуже добре тямлять, що то значить служити—„ледачому годити“, та що це лихо перед кріпацтвом, перед неволею довічною! Думками про волю тільки й живуть кріпаки у Марка Вовчка, надія на неї тільки й держить їх на світі і вони готові здобути її всякими способами—то просто втікаючи од панів, як Назар („Інститутка“) то набиваючись під московську шапку, як Прокіп (теж), викупаючись, як Яків Харченко („Викуп“), занапащаючи все життя своє, як Настя Чайківна („Ледащиця“). На що вже, здається, лихо було—некрутчина за старих порядків („Два сини“), а й вона кріпака не лякала і часто була навіть бажаною через те, що визволяла од ще гіршого лиха—кріпацтва. От Прокіп („Інститутка“) не видержав, зняв руку на панію і коли, дожидаючи кари, жінка бідкується над ним, усі його думки там, коло жаданої волі.

— Що ти починив, мій голубе? Що ти сподіяв?—говорю йому.

— А що я сподіяв? Будеш вільна—от що! Будеш вільна, Устино!

— Воля,—кажу,—та без тебе!

Так мені гірко стало.

Воля!—покрикне він,—воля! Та на волі і лихо, і напасть—ніщо не страшне! На волі я гори потоплю! А крепаку хоч як щаститься, усе добро на лихо стане.

А як вивели Прокопа з прийму, то був він „веселий, як на Великдень“. Стара Чайчиха („Ледащиця“) своє визволення одсвяткувала риданням та голосінням: „Сестриці! Брати! Родимо! не бороніть, нехай поплачу! Я двадцять років не плакала“,—але й плачучи вона вже не та була понура, як звичайно.

Не було більшого щастя кріпакові, як вирватись на волю, та й вільному більшого лиха не вигадати, як у неволю попаститись. За панщини це иноді траплялось, здебільшого, коли кріпак та брав жінку з волі, і такі подружжя були немов страхіттям для вільних людей, гіршим од смерти. „За панського дочки не оддам. Лучче нехай іде в черниці,—навпростець каже старий Кохан Харченкові („Викуп“).—Одкупишся, Якове,—зятем будеш, а ні—воля Божа! За панського дочки не оддам. Казав перше, з тим і умру“. Так само Максим Грімач дочці своїй хоче „вільного козака, щоб сам собі паном був, нікому не кланявся“, і дочка пристає на те, що її коханий „нехай перше визволиться“ („Максим Грімач“).—Та що вже батьки, коли чужі люде за повинність ставлять собі такий шлюб розраяти—розлучити. Як виявилось, напр., що козачка Олеся задумала „з крепаком понятися“—

то так і забурчало по селу, мов у джерелі:—Як то можна! Та де це видано! Та хто таке чув, щоб вільна козачка за крепака віддавалась!...

На всіх улицях люде так і снують, аж не потовпляться, і все до Олесиної хати,—і старі, й молоді, і малі навіть собі біжать. Всі вмовляють та просять:—Не йди за крепака, не йди! Як такого ходу, то лучче з мосту та в воду!

А парубки оступили хату:—Не дамо дівчини,—гукають,—не дамо! Нехай вільна козачка не закріпощається людям на сміх, а своєму селу на сором („Козачка“).

Надто характерний оцей погляд на закріпощення, як на справу громадську. Здається, це діло особисте Олесине: схотілось за кріпаком бути—що ж, „вільно і втопитись“, як мовляє тут же один із козаків. Але такий вже був страх і огида до кріпацтва, що особиста справа повертається на велике громадське діло: шлюб з кріпаком не тільки „занапастив і дівчину, і усе її племя-нащадок“, а й на ціле село пляму поклав, сорому наробив. Це діло чести для цілої громади і ось через віщо вона вмішується в особисту справу і ставить виразно коллізію між почуванням особистим та громадськими вимаганнями. І що страхи та огида до кріпацтва не були даремні, красномовно доводить доля самої ж таки Олесі або ще Катрі („Інститутка“), що запропастили і себе і „усе своє племя-нащадок“ під кріпацьким ярмом.

Більш-менш ми переглянули оповідання Марка Вовчка з кріпацького побуту і тепер можна зробити де-які загальні уваги. Не кажучи вже про добре знання тих обставин, серед яких доводилось кріпакам своє життя плуганити, оповідання ці визначаються колоритом щирого смутку над людською недолею та гуманного спочування до кріпацького бозталання, що так закрашує ці гарненькі, зграбненькі малюночки, немов оправлені в дуже простенькі рямці. До своїх безталанних героїв автор ставиться не стороньою людиною, а близьким другом і навіть співучасником тих подій, що розгортаються в його оповіданнях. Це, як і оригинальний стиль їх з усіма характерними рисами щиро-народньої гутірки, залежить од манери авторової вкладати оповідання в уста кому-небудь із персонажів, найбільше з жіноти, і розгортаючи події, за одним заходом малювати становище й настрій самого оповідача. І варто спинитись коло цього настрою—гуманного, але разом і спокійно-епічного, майже об'єктивного, який, певне, і дав Шевченкові причину назвати автора оповіданнів „кротким пророком і обличителем жестоких людей неситих“. Провадючи оповідання устами тих особ, що не тільки жили в тій атмосфері прокльонів, а й на собі беспосередньо зазнали всю ваготу її, так легко було вдаритися авторові в занадто „обличительний“, плаксивий тон, так спокусливо присмачити оповідання цілком справедливими епітатами та прокльонами на голови „жестоких людей неситих“, бо вони таки й справді люті були та неситі. Проте автор виявив благородну здержливість, давши самим подіям та образам говорити за себе і не розбавивши враження од них у неглибокій воді власних епітетів та медитацій. Художній такт, почування міри, що одні тільки й держать на припоні руку письменника, виявились тут повною мірою і вони на щастя не підказали нашому авторові гірких нарікannів, ламентацій, прокльонів. В усіх творах Морка Вовчка можна знайти тільки один-два моменти, коли й „кроткий пророк“ не видержав (та й диво було б, коли б видержав!), і вони такі характерні для автора, що я повинен обидва навести. Олесю, забравши у неї все, що можна було забрати, виганяють з двору, щоб „дурно“ хліба не їла,—„о,—каже вона,—панське дворище! Бодай нічого доброго зроду-звіку в тебе не вступало“ („Козачка“). До Одарки, яку панська воля зіпхнула на край могили, приводять бабу-лікарку. „Прийшла старенька бабуся, аж біла; роспиталась, подивилась та й похитала головою.—„Дитина моя нещаслива!—каже,—нехай тії добра не діждуть, що тебе, як пахучу квітку, стоптали, а твій вік уже недовгий“. („Одарка“). Коли порівняти форму цих прокльонів з тим, що їх породило, то вони ще краще відтінятимуть благородну здержливость нашого автора, яка тільки побільшує враження і значить досягає мети своєї краще, ніж підвищений тон. Бо, читаючи спокійно-епічні оповідання, читач не остається спокійним, а запаляється бажанням протесту й боротьби з неволею, а це найкраща рекомендація художним творам що до їх артистичної вартости.

(Далі буде).

Сергій Єфремов.

*) Див. „Рада“ № 207.

Марко Вовчок.

Далі *).

VI

Одною з найдорожчих та прародвіщих рис оповідання Марка Вовчка можна вважати їх загальну вільнолюбиву тенденцію,—оту саму струну, що знов таки Шевченкові дала причину Вовчкову „думу" назвати „вольною".

> І думу вольную—о доле,
> Пророче наш, моя ти доне,—
> *Твоєю* думу назову.

Я вже згадував, що всі оповідання Вовчкові з кріпацького побуту можна характеризувати, як один гаклик до визволення поневолених людей, але не в самих тільки кріпацьких його оповіданнях ця струна бренить дужими акордами. Кріпацтво, як Вовчкові твори появилися, вже доходило,—це всім було видко, це знав, певна річ, і автор. Нарождалися нові форми життя з погляду вільного, але чи вільні вони були істотою своєю?—таке питання напевне ставало перед усіма, хто доложив рук до того, щоб повалити стару неволю. Дійсність не забарилась дати на це питання свою відповідь, яку найкраще можна висловити звісним пророкуванням російського поета: „на мѣсто цѣпей крѣпостныхъ люди придумаютъ много иныхъ". Та й вигадувати властиво не було потреби, бо вони вже були готові, бо життя економичне сучасної громади вже давно їх вигадало, насамперед у формі найманої праці, що творить усі блага життя, не даючи за це наймитам навіть певного забезпечення від голодної смерти. І от поруч кріпацької долі і паралельно з нею найбільше цікавить нашого автора доля наймитів і після кріпацького безталання наймитівському присвячує він найбільше своєї гуманної уваги. Вже в першому і, до речі сказавши, найкращому на мою думку оповіданні „Сестра" це безталання Марко Вовчок змалював з надзвичайною простотою, зачепивши тут питання в тій напівпатріярхальній формі, що тоді була пануючою. Сестра—удова, що сама про своє життя росказує, через хатні свари, колотнечу та нелад здумала йти у найми. Оце її остання ніч під рідною стріхою.

> Полягали спати. Я й очей не звела: обняли мене думки та гадки, та журба пекуча. Трудно було й здумати, що десь наймичкою маятимусь! Мала й худобу, і господство своє, зросла в роскоші, а доводиться служити за хліба шматок та годити, може, і лихому, і ледачому кому. Треба й правду, й неправду терпіти, треба привикати. Зазнаю чужої сторони, яка вона є! Перебуду всякого горя й лиха! Ніхто мене не пожалує; ніхто не сяде, не зажуриться коло мене, ані словця любого та щирого не промовить.. Звісно, чужі люде, хоч і добрі, та не знатимуть, яка я; а я знов їх не знатиму.

І таки зазнала молодиця і чужої сторони, і всякого горя й лиха; не минула її звичайна наймитівська доля, як показує кінець оповідання.

> Служу таки в тих самих панів. І ще два місяці мені до року зісталося. Важко, Боже, як—ледачому годити! Та вже найнялась, як продалась,—треба служити! А добуду року, то може дасть мені Господь, що добре місце натраплю собі.—Аби схотів, то знайдеш на свої руки муки!

Досить виразно змальовано наймитівське бідування і в оповіданні „Дев'ять братів і десята сестриця Галя". Удова, що заробляла поденщиною, віддала старшого сина свого у найми; довго не навертався він до роду, а як прийшов, то й пізнати його було важко, бо „зробився старший брат білий, як крейда, і справжній наймит", як формулувала своє враження маленька Галя. Сумом пробиває від тих картинок життя по наймах, що подає тут автор. І найгірше те, що з цього становища власне й виходу немає, бо коли кріпакові хоч і здалека, але ясною зорею світила воля, то наймитові за сучасного ладу ніякої надії не видко. Як вічний жид, мусить він тинятися по наймах, од одного хазяїна до другого, шукаючи „на свої руки муки", а разом зневаги людської, призирства, поштуркування. Он старшого брата прогнав був хазяїн, але він просить матір напитати знов йому служби; така ж сама доля жде й инших, і вони мусять „запанаститися", як говорить у цьому оповіданні автор. І, працюючи на чужих людей, наймит хоч сто разів може завдавати собі питання: „коли ж відпустить? Коли вияснить? Чи коли згладиться з світу та кривда нерівна? Чи буде полегкість? Чи вменшиться хоч мало скорботи?" („Дев'ять братів"...)—нічого йому не поможеться. За сучасного економичного ладу, що ввесь стоїть на експлуатації найманої праці, виходу наймитові робітникові нема, бо це ж не вихід справді, що подає цим разом Марко Вовчок, казковим способом присилувавши всіх братів „присягнути зеленому гаю", тоб-то на розбій їх пустивши. Безперечно, що поодинокі особи з-помежи наймитів можуть і таким, або якимсь иншим, схожим чи несхожим способом розрубати для себе заплутаний вузол економичних відносин, але для цілого класу найманих робітників, для економичної, мовляв, категорії, такий македонський учинок жадної ваги не має, бо цілий клас не може піти слідом тих поодиноких особ. Не вихід це навіть тоді, коли розбою надано такий ідеалістичний підклад, який бачимо у Кармелюка (оповідання „Кармелюк"). З постати цього напів-легендарного героя скористувався Марко Вовчок, щоб змалювати образ борця за інтереси наймитів—бідних, покривжених за сучасного громадсько-економичного ладу людей. „Скрізь,—каже Кармелюк у Марка Вовчка,—скрізь, де я не піду, де не поїду, скрізь бачу вбогих людей, бідаків роботящих. От що мою душу розриває, от що моє серце розшарпує". „Я не зношу людського лиха і вбожества,—оповідається він коханій жінці.—Я мушу тому запобігти! Я хочу поправити теє життя". І він починає запобігати й поправляти тим примитивним, чисто механичним способом, до якого не раз в історії людскости бралися неглибокі реформатори, нападаючи на зрояви якого-небудь лиха, замість того, щоб підрізати корінь йому. „Рівняючи" убогих і багатих, Кармелюк не тямить, що ковшем моря не вичерпати, що боротись таким способом з експлуатацією усе одно, що з гидрою битись, у якої раз-у-раз виростають нові голови замість одтятих, і що взагалі не з наслідками треба боротися, а з причинами лиха. Не тямить цього, очевидно, й сам автор, і от через віщо, як особа, його Кармелюк—пишна, роскішна фігура, що приваблює своєю щиростю й завзяттям, але як тип, як зразок протесту, як проводирь з нетрів сучасного лиха—він ні до чого, як ні до чого усі ті сучасні експропріятори, коли навіть і буває у них ідеалістичний підклад. А втім мало сказати—ні до чого, бо не треба забувати, що Кармелюків спосіб рівняти убогих і багатих—це похила дошка, на яку, раз ступивши, не важко вже докотитись до такого брудного низу, звідки з видряпатись на чисте повітря не можна. Це ми й бачимо у Марка Вовчка на прикладі дев'ятьох братів, що вже не „рівняють", а просто беруть, як і в житті по тих „експропріяторах", яких од звичайних розбишак не одрізнити, які, вирізавши людей за вечерею, спокійнісенько собі докінчують її за своїх жертв, перед трупами побитих... Оповідання Марка Вовчка, в яких він малює долю наймитів, надто цікаві для характеристики самого автора, бо показують, що він, добре бачивши факти грубого надсильства та експлуатації, не зумів охопити їх широким поривом творчого синтеза, не зумів навіть стати понад ними. Через те і своїм протестантам проти сучасного ладу він не знайшов зброї, кращої від заржавленого меча тієї самої грубої сили й нерівности, що й ті факти сплодила. Цікаво порівняти що до самого автора його оповідання з кріпацького побуту з тими, що ми зараз розглядаємо. З кріпацтвом справа йому була ясна, він не тільки бачив факти, але знав, що й робити з ними, як реагувати на саме з'явище, до чого і як вести розвязання кріпацького питання. Через те в цих оповіданнях нема нічого недоговореного, ніякої непевности. Инакше з робітничим питанням, якого у всій широті він очевидно не міг охопити, яке

*) Див. „Рада" № 208.

йому самому було неясне багатьома своїми сторонами і в якому він іде напомацки, плутаючись між фантастичним розвязанням, як у оповіданнях „Дев'ять братів“ і „Кармелюк“, та ідилічним, як у російському оповіданні „Пройдисвіт“. Він знає, проти чого треба протестувати, але як і в які форми, в які образи той протест уложити—це йому самому була „темна вода во облацѣхъ небесныхъ“...

Взагалі з протестантами М. Вовчкові не щастило, скоро він сходив з кріпацького грунту. Бачучи кругом себе панування лиха, надсильства й инших обставин, що руйнують людське життя чи то громадянське, чи особисте, автор знає, що без протесту вони не обходяться, що протестанти мусять нарождатися. І він пробує малювати протестантів, але що то за бліді, невиразні фігури, яким неземним духом тхне від їх! Одразу видко, що не з живого життя автор виходив їх, а викохав у теплиці власних думок і не зміг дати їм плоти і крови. Кармелюк—це ще найвиразніша з протестантів фігура, бо він принаймні ясно окреслив свої відносини до фактів, поставив собі мету—наївну, грубу, витесану сокирою недосвідного розуму, але все таки мету. У инших і того нема і через те вони ще блідші. Такий Семен Палій („Не до пари“) з його невиразними думками про те, „як у світі жити“, „як люде живуть у світі“, з його сумом нерозвіяним та неясними ідеалістичними поривами. Такий Яків Чайченко („Три долі“), натура в великій мірі загадкова та ледві чи за обставин селянського життя й можлива. Такий Павло Чорнокрил, якась бліда лялька, що почала була „за здравіє“—протестом проти „долі лихої, людей недобрих, вбожества гіркого“, а кінчила „за упокой“—лихим учинком над жінкою й иншими недоладніми ділами. Такі почасти й Максим Грімач або ще Данило Гурч, на спомин, мовляв, душі якого автор кидає спеціяльну сентенцію: „коли б таку горду душу та на добре Господь напутив!“ Кожен з їх „ставиться, як лев, а гине, як муха“; всі вони починають велетнями, а кінчають, вибачайте, мокрими курми; у всіх широкі, хоч і невиразні, змагання та протест на грунті громадського поневолення окошяться раптом і зовсім без потреби в вузькій, дрібненькій родинній сфері: той жінку замордував, той дочку звів, той усю сім'ю катує. Автор і розумом тямить, і чує інстинктом, що ненормальні обставини не можуть бути без протесту, не можуть не викликати дужих натур, що ладні й проти рожна пхати, аби перед ним не схилитись, і він силкується вистежити їх, змалювати; береться раз, береться другий, обриває і знов починає, все шукаючи з мукою форми, в якій ті натури живими стали б перед ним,—а виходить усе Чайченко або Чорнокрил, або в найкращім разі Кармелюк. Автор не знаходить на своїй палітрі фарб, щоб ними змалювати ту фігуру, яка невиразно десь манячить у глибині його свідомости. І щось трагичне есть у цих муках творчости, коли ніяк не можна породити артистичний образ,—есть він, безперечно есть, і стоїть ось тут, близенько—та в руку ніяким світом не дається. Образ протестанта, вислизнувши з рук Марка Вовчка, так і не дався йому, досягши найкращого виразу в блідій все ж таки фігурі Кармелюка; коли й вийшла вона трохи виразнішою од попередніх, то хиба тим, що автор надзвичайно спростив своє завдання і, поставивши свого героя серед дуже примитивних обставин, міг не дбати вже про те, щоб глибоко увійти в його психологію, надолужаючи подекуди просто таки суздальською манерою малювання. Нижче я попробую вияснити причину цієї імпотенції таланта досить сильного і глибокого, а тепер повинен закінчити огляд творів Марка Вовчка, що несподівано для мене самого так дуже розтягся.

Мордуючись над образом дужої натури, протестанта, та так і не знайшовши для його відповідної форми, Марко Вовчок зате сильний був у инших сферах і насамперед—у сфері звичайного буденного життя, переважно родинного. Найкраще виходила з-під його пера психологія людей, які цілком ще перебувають під владою тих патріярхальних відносин, коли по-за межі свого вузенького життя людина не сягає інтересами, а часом і буквально не виходить за царину свого села. Аналіз таких відносин робить автор умілою, досвідною рукою і серед цієї патріярхальної атмосфери почуває себе так, мов риба в воді. Ви, напр., не можете оповідання „Сестра“ читати без глибокого зацікавлення, не слідкуючи за всіми тими переживаннями, яких зазнає людина, що вперше в широкий світ, на чужу сторону вибірається. Правда, не яка то вже й чужа сторона—ота Дем'янівка, що на якийсь десяток-другий верстов од сестриного села стоїть, але самій „сестрі“ то світ не аби-який. Усі оті турботи небувалої людини, оті страхи перед чужою стороною, неймовірність до незнайомих людей, туга за родом—все це переказано надзвичайно живо, гарно й артистично. Так само не промине для вас без болю та глибокого спочуття обвіяний чарами смутку і справжньої поезії образ Одарки (оповідання „Одарка“), тієї стоптаної „пахучої квітки“, що перед смертю „все було просить: тітко-серце, одчиніть віконце й двері, нехай я світу божого побачу, нехай подивлюсь у свою сторону“ і як найбільшої милости бажає, щоб тільки од вікна її не відганяли. І це легко зрозуміти: там, у тій стороні—„мій батько й мати живуть“, там усі спомини, там осередок усього, до чого душа липне і чого бракує цим людям на чужині. Для кріпаків часто найстрашнішою здавалась розлука з рідним селом, бо, викинуті з звичайної обстанови, вони почували себе вже зовсім безпорадними. І в сфері родинній,—певна річ, там, куди не сягала панська рука,—Марко Вовчок здатний був навіть на ідилічні малюнки, зразки яких бачимо в оповіданнях „Сон“ або „Чумак“. Але напевне найлюбіший М. Вовчкові образ—це жіноча постать, тиха, покірлива, терпляча, довірлива та люблячя, що на всяку жертву піде і все простить коханій людині, кожному слову її віри діймає, не впадаючи в розпач та зневірря. Параска („Не до пари“), Маруся („Три долі“), „Галя (Від себе не в втечеш“), Маруся („Кармелюк“)—усі переняті одним духом безмежної саможертви й довірливости до своїх любих людей, та мало і не в кожний свій образ жіночий Марко Вовчок вкладає трохи тихої покірливости та терплячости. Постать ідеальної жінки, видко, теж не давала спокою авторові, але з нею пощастило йому краще і вона живою, з плотію і кров'ю, виглядає з „Народних оповідань“. Тихо, рівно, спокійно, не подаючи й знаку про свій жаль чи смуток, про своє розбите серце або радощі, живе ця жінка, без нарікання на важку долю, без жадної скарги годить людині, що на неї й не дивиться, і так само без нарікання й скарги дожидає кращого, щасливішого життя. Вона вірить у те краще життя і в цій вірі черпає свою надзвичайну силу. З усіх численних жіночих образів у Марка Вовчка тільки два може й знайдеться таких, що иншу натуру мають: Катря („Три долі“) і друга Катря („Максим Грімач“). Обидві Катрі дають зразок иншого кохання—палкого, поривчастого, неподільчивого, що мов полум'я спалахне, а перегоріло—попелом узялося, пустку зробило в серці, з якою життя ні ваги, ні ціни жадної не має. Через те одна Катря занапастила свій вік молодий у черницях, а друга знайшла свою долю на Дніпровому дні, тим часом як инші жінки у Марка Вовчка вміють любити сильно, гаряче, цілою істотою, але вміють терпіти й прощати. Симпатії автора безперечно коло цих терплячих, на скорботи і на прощання багатих жіночих образів, і через те ж з такою любов'ю він вималює їх тихі постаті, повиваючи їх чарами якогось ніжного сумовитого тепла і ласки...

(Далі буде).

Сергій Єфремов.

Марко Вовчок.

VII.

Кінець *).

Звичайно, коли ви спиняетесь думкою коло якого-небудь визначнішого письменника, перед вами уявки встае ціла юрба живих образів з його творів і довгою низкою проходять вони вам перед очима з усіма своїми рисами, вдачею, добрими чи лихими прикметами,—з усим тим, що ми суммуемо в одному слові: індивидуальність. І що дужче вміе письменник індивидуалізувати своїх персонажів, то виразніше вони стають перед вами. Остаючись в межах українського письменства, досить вам, напр., пригадати ймення д. Нечуя-Левіцького, як перед очима пройде цілий ряд образів з його творів: тут будуть і Кайдаші, і баба Параска з Палажкою, рибалка Панас Крут, Джеря, бурлачка Василина, Онися Мосаковська, Дашкович із Воздвиженським, Лемішковський з Серединським; навіть така мізерна фігурка, як Бубка, знайде тут свое місце... Кожен образ потягне за собою низку відповідальних сцен, де центральними фігурами будуть згадані особи, і все це стоятиме перед вами рельефно, випинаючись на ввесь зріст свій. З Марком Вовчком справа стоїть не так, і це залежить од його таланта, що мае свою оригинальну вдачу. В його творах не шукайте дужих індивидуальностей, різко обчеркнутих рукою художника, так що особисті риси і прикмети їхні мимоволі западають вам у пам'ять і глибоко там залягають; од його не вимагайте артистичних портретів, тоб-то типично змальованих особ з глибокими індивидуальними рисами. Марко Вовчок на це не був майстер—малювати такі портрети, індивидуалізувати своїх героїв. Це, я сказав би, гуртовий талант, співець тих невиразних і в житті, дрібненьких, сірих істот, що дають тільки фон життю, на якому (фоні) виріжняються більші, різко обчеркнуті фігури. Це поет юрби, беручи це слово не в звичайному вульгарному розумінні, а в тому, що художник нахильний більше до того, щоб вибірати для власного вжитку риси спільні у всіх членів данного гурту і тими спільними рисами характеризувати своїх героїв, частіше героїнь. Як мало Марко Вовчок дбае про індивидуальні риси, видно з того, що, напр., героїня оповідання „Сестра" не мае навіть власного ймення,—вона просто „сестра", просто „молодиця", а тим часом як тип вона безперечно виступае пластично. Певна річ, усі оті Горпини, Одарки, Насті, Катрі, то-що, мають свое індивидуальне обличчя, свою вдачу, свою особисту психологію, як усе це мають і прототипи їхні в дійсному житті; але, як і в житті, вони не виступають різко з своїм індивидуальним обличчям, а роспиляються в гурті; так і Марко Вовчок малюе їх не особистою вдачею, а типовим становищем. Тим-то всі вони в індивидуальних рисах виступають не зовсім ясно, трохи невиразно, зате ж типовими виявлені гарно. Обличчя їх, кожного з'окрема, ви, може, й не запам'ятаете, зате життя їхнього ви не забудете напевне; кожний поодинокий образ не стане ясно вам перед очима, зате загальний вигляд юрби живо і натурально хвилюватиме в усій своїй одномастній ріжноманітності. Кажучи фігурально, автор малюе своїх персонажів здалека, схоплюючи більше загальні контури, але в перспективі ті контури дають правдивий і гарний образ життя. Це прикмета гуртового таланта, його слаба та разом і сильна сторона, і коли він захожується індивидуалізувати своїх персонажів, пробуе творити різкі фігури, то береться не за свое діло і у його виходить цим разом—Чорнокрил або Кармелюк, тоб-то, бліді копії цесхопленого оригинала. Сильний в сфері загальних характристик, гуртовий талант тратить свою силу, скоро сходить з того грунту.

Так само у Марка Вовчка абстраговані і національні риси,—він бере звичайно моменти загально-людські, одмітні з чисто психологичного боку, і через те оповідання його в перекладі на всяку мову легко зрозуміти кожному чужинцеві, скоро тільки він уявить собі той грунт, на якому виростае данна психологія. Куліш, оцінюючи вперше „Народні оповідання", побачив у їх насамперед „живу етнографію, котру зрозумів писатель здоровим умом і гарячим серцем", додавши, правда, зараз же, що „авторъ трудился какъ этнографъ, но въ этнографіи оказался поэтомъ". Мені здається, що ця оцінка більше самого Куліша характеризуе, як Марка Вовчка. Куліш, що саме тоді кохався в етнографії, як усякий специяліст, більше звернув уваги на те, що його самого цікавило, і через те прибільшив етнографичну вагу „Народних оповіданнів", не помітивши, що не цією стороною дорогі вони, а загально-людською, тими искрами великого спочуття до людини, що роскидані по всіх оповіданнях Марка Вовчка. Але по-за цим Куліш справедливо пророкував, що Вовчкові оповідання „стануться з часом основою словесности нашої народньої",—справедливо, бо це вже справдилось.

Щоб призначити М. Вовчкові справедливе, по заслузі, місце в історії українського письменства, не треба з одного боку спускати з очей історичної перспективи, а з другого—конче пам'ятати зазначену особисту рису його таланта, як таланта гуртового. Коли Марко Вовчок виступив із своїми оповіданнями, то на полі української художньої прози у його був один тільки серйозний попередник—Квітка, з його добродушним, але неясним у громадських справах світоглядом та сантиментальними моралізуваннями. Отже легко зрозуміти, що Вовчкові оповідання, які виявили високий зразок української прози, запашної, перенятої усіма прикметами щиро-народної мови, з гуманним, визвольним—та ще під час останньої баталії з кріпацтвом—змістом, що ці оповідання повинні були провести глибоку борозну в серцях сучасників. І що вони це зробили, видко не тільки з оцінки, яку дали їм сучасники, але і з того впливу, що можна вислідити у творах навіть пізніших письменників українських. Стиль і манера Марка Вовчка проклали собі твердий шлях у нашому письменстві і пробиваються досить дужою течією навіть тоді, коли автор зійшов з української сцени. І з цього погляду „Народні оповідання" справді таки сталися „основою", на якій снується поткання нашої літератури, або—здоровим зерном, з якого повинна і добра рослина вийти. Але це іменно зерно,—не зеніт, а схід сонця; не апогей творчої сили, а тільки-но її початок. „Народні оповідання"—це перший ступінь на полі художньої прози того народа, що почув свою силу і мае непереможну потребу виявити їх в творах людського духа.

Першим ступінем вони були і для самого автора, та на превеликий жаль для його сталися вони й останнім, що зовсім не дае повної картини того, як зростае і вбіраеться в силу письменницький талант. Щоб ілюструвати свою думку, я спитаю читача, що було б, скажемо, з Тургеневим, як би він, появивши на світ „Записки охотника", на тому заговів і не пішов у-гору шляхом розвитку своеї творчої сили? Видима річ, російське письменство позбулося б величньої фігури, слави своеї й гордощів, придбавши затомісць просто талановитого автора цікавих нарисів, особу другорядну в письменстві, що викликала б інтерес більше з історично-літературного боку, як виявок визвольних тенденцій, що блискучим промінем загорілися на темному фоні 40-х років минулого віку. В такому як раз становищі і стоїть Марко Вовчок: далі за свої „Записки охотника" він не поступився і через те зробився не величньою фігурою в нашому письменстві, а тільки-но добрим, здоровим зерном, з якого виростае і, сподіваюсь, таки виросте могуче дерево справжнього письменства. Бувають письменники, що відразу, немов класична богиня з морської піни, виступають перед нами у всій чудовій красі своїй; як блискавка, роздирають вони темні хмари навкруги нас, блиснуть на мить, засліплюючи очі, раз, блиснуть другий—і так само раптом і зникають, як появились. В очах ще стоїть осяйне світло од них, але воно вже не сліпить, бо то тільки відлиск, а кругом запанувала ще більша, ще густіша темрява... Марко Вовчок у нашому письменстві був іменно такою блискавкою перед темним антрактом другої половини 60-х років, був блискучим, але швидко-минущим метеором, якого слава скотилась як-раз тоді, як ще люде не встигли й натішитися нею. Він запалав одразу і—згас...

Згас—значить, мусів згаснути, значить були тому причини, і не тільки в особистому житті автора, чи краще тут сказати вже—авторів, а і в громадських обставинах того часу. То тільки свічечку дрібненького таланта може загасити його особистий талан-доля, дмухнув на неї—і вона згасла, а для такого багаття ясного, яким одразу виявив був себе Марко Вовчок, цього занадто мало; треба було ще й нещасливого громадського впливу, щоб погасити зовсім його блискуче проміння.

Ми підходимо, здаеться мені, до центрального питання що до літературної долі одного з кращих наших письменників, до найцікавішого пункту в історії „загадкового" псевдоніма — Марко Вовчок. І справді, в тій історії нерозгаданою загадкою переплелись і особисте життя двох складних натур, в деталях майже невідоме, і громадсько-політичні обставини часу. Що в тих наслідках, що ми бачимо, належить одному, що другим—напевне сказати трудно, і я па це не маю претензії, але попробую в загальних рисах зазначити процес тієї історії.

VIII.

Молоде подружжя—щирий народолюбець, палкий ентузіяст, вихований на ідеях Кирило-Мефодієвського брацтва, і талановита інститутка з ідейними поривами і з нахилом до літературної праці—такі дієві особи в нашій історії, яка починаеться з такого гарного дуета. У кого з них зродилась думка про літературну працю—ми не знаемо, та це й не мае ваги, але ми можемо собі уявити, як ту думку доведено до діла. Опанас дае свое глибоке знання народнього життя, свою блискучу мову, Марія—чистий, ясний дух молодої люблячої істоти, свій літературний хист. Праця зародилась і провадилась серед повної гармонії й доброї злагоди між обома співучасниками, до того ж і діло таке велике, чисте, святе—боротьба проти поневолення народних мас, проти „жестоких людей несытих", що своею неситістю запоганили були і занечистили широкий вільний світ. Така, мені здаеться, була генеза „Народних оповіданнів", отих самих, що дістались до рук Кулішеві і його заходами побачили світ. Ми знаемо, яку їм зустріч зроблено в письменстві й серед громадянства: великий успіх, голосна популярність, п'янюча слава їх привітали. З цього часу на перший план в історії виступае вже Марія Олександровна. Молода жінка, якій самоотверженний чоловік одав і свою частку слави,—в Петербурзі; перед нею, як пише Куліш, „закурили фиміямом із десятьох кадильниць", вона „божество" *) „украшеніе и средоточіе", як говорять Тургенев **), петербурзької української громади. Це з одного боку; а з другого—невідомо коли, як і через віщо порвалась між подружжям та духова гармонія, що його звязувала; вже „бідаха Опанас не смів сидіти в жіночому кабинеті", як до жінки приходив хто з літературним визитом *); далі Марія Олександровна за кордоном, а „бідаха Опанас" поневіряеться по глухих закутках Чернигівщини, тяжко заробляючи на себе й на дружину, тільки й думаючи, що про неї й дожидаючи її так, як уміли дожидати тільки героїні Вовчкових оповіданнів. ***) Гармонія пропала, а з нею пропала й та щира безпосередність, що такою запашною атмосферою обвіває перші оповідання Марка Вовчка, знякае з них краса... Оповідання такі, як перші, могли писати Опанас і Марія тільки вдвох і тільки тоді, коли їх звязувала повна гармонія. Оповідання, написані то-

*) Див. „Рада" ч. 210.

*) Огоновський—Історія литератури руськой, ч. III, в. 1, стор. 228.

**) Т. Г. Шевченко—Кобзарь. у Празі, 1876, т. I. стор. III—IV.

***) Про це дивись докладно в брошюрі М. З. „Аѳанасій Васильевичъ Марковичъ".

ді, як почали вони життя нарізно, втратили запашну поезію попередніх і натомісць нічого не придбали.

Я, певна річ, не встоюватиму за деталі цього процесу, що коротенько тут накидав, але що в загальних рисах він був іменно такий, та инакшим і бути не міг—на це маемо певні біографичні доказн. З фактів біографії Марії Олександровни,—беру тільки її, бо тепер вона заступила перше місце в дуеті,—та почасти і з самих творів Марка Вовчка виразно визирае її непідготовленість до тіеї ролі, яку довелось їй грати серед українського громадянства,—іменно українського, бо ж не російськими оповіданнями зроблено їй славу і популярність. Величезний і по заслузі, але для самої Марії Олександровни, можна думати, несподіваний успіх безпретензійних, хоч і талановитих оповіданнів, оті фиміями з десятьох кадильниць, оте становище центра петербурзької громади та „божества“ серед земляків—закрутили голову Марії Олександровні й роздмухали искру того „запеклого егоїзму“, про який згадуе в цитованому листі до Огоновського Куліш. Звідси оті „безобразныя отношенія“—відповідного українського виразу я не можу добрати—до чоловіка, які, коли б навіть одкинути Кулішеву картину літературних виапів, у тій чи иншій формі виразно проступають у родинному житті Марковичів. Але разом з колосальними претензіями звязки з українським громадянством у Марії Олександровни були занадто слабкі і чисто позверхові: повстали вони і піддержувалися спершу, за доброї злагоди, через Опанаса, а коли злагода минула—успіхом і кадильницями, але вони не розвивались, не міцніли, а через те і рвались дуже легко. На першій порі силою інерції вони ще держались, але де далі—інерція слабла, нового нічого не прибувало до літературного надбання й успіх охолов, а тут ще смерть Шевченка, занепад „Основи“, роспад петербурзької громади, Валуевський циркуляр і, нарешті, як остання перетята нитка, смерть Опанаса—і звязки цілком завмерли. Завмерли так радикально, що впродовж цілих десятків років і сліду їх не відшукати, що живий в дійсності власник псевдоніма Марко Вовчок стався мало не мифичною якось фігурою в очах українського громадянства. Для українства, як громадсько-політичного руху з певними завданнями, метою і програмою, Марія Олександровна як була, так і лишилась чужою людиною, зайдою, а не органичним співробітником. Звязки, правда, були ще раз на-ново почалися кілька років перед цим, коли видавництво „Вік“ обернулось до неї за дозволом випустити „Народні оповідання“ новим виданням, і виявились між иншим присилкою „Чортової пригоди“, що й надрукована була в „Кіевской Старинѣ“; але зробити ці звязки міцними й живими вже було запізно і вони зразу ж порвалися. Марія Олександровна обіцяла присилати ще нові оповідання, та так своеї обіцянки і не справдила. Блиснувши в „Чортовій пригоді“ в-остапне відгуком колишнього—чудовою мовою, Марко Вовчок замовк на віки... *).

Та було щось і в самому таланті Марії Олександровни, скільки він одбився на творах Марка Вовчка, і в обставинах загально-російського життя, що й свою частину до того кінця окинуло. Талант Марка Вовчка був гуртовим талантом юрби, маси,—і от поки він обертався в сфері такого добре йому відомого гуртового з'явища, як кріпацтво, він справлявся з своїми темами так, що й вимагати кращого не можна. Та от зникло кріпацтво; якийсь час можна було, певна річ, обробляти в письменстві його пережитки, наслідки і т. и., але вічно жити старим, обертатися, мов білка в колесі, серед минулого письменникові не можна, тим більше, що життя, хоч і не прудко може, але все далі відходило від кріпацького грунту. Треба було шукати инших тем, або братись до инших методів письма. Талантові індивидуалістичному легко було потрапляти за життям, бо нова робота йому властиво й не була новою: йому доводилось малювати ту саму індивидуальну психологію, тільки за нових обставин і на новому грунті. Не те талантові гуртовому: гуртова психологія переміняеться поволі, за переступних часів багато усяких впливів перемішуеться, старий світогляд руйнуеться, новий наростае й формулуеться повільно —і от талант, що звик мати діло тільки з гуртовою психологією, викинуто з стихії, йому звичної, в якусь иншу, де розглянутись важко і треба йти напомацки. А тим більше, як перебуваеш здалека від того процесу життя, як це було з Марією Олександровною, що самий гарячий час після реформи жила за кордоном. Оцим, здається мені, й можна в де-якій мірі пояснити оту безрезультатну шуканину Марком Вовчком нових людей, протестантів, яких проте він ніяк не може намацати твердо; отой поворот до етнографичних та історичних сюжетів, що надто виявився як-раз в останніх його українських творах („Невільничка“, „Кармелюк“, „Дев'ять братів“...) Друкуючи „Чортову пригоду“, редакція „Кіевской Старины“ з слів автора зробила примітку, що ідея оброблювання народних казок належить Шевченкові, який ніби-то прохав автора написати йому „копу-дві, або п'ять, а то й сім кіп казок“ *). Це, певна річ, можливо, і нічого в цій ідеї лихого нема: чому й казки не обробити, як вона того варта? Письменник може і старі сюжети обробляти, але коли він у житті не напомацки йде, його все-таки більше тягтиме в сферу дійсного життя, де кипить справжня боротьба, а не фантастичні пригоди з чортами. Шевченкові он—дарма, що це його ідея—ані гадки самому взятись за оброблювання казок, а тим часом зверніть лишень увагу, з якою слухняністю, обіруч, хапається Марія Олександровна за той заповіт, що—не знаемо, серйозно, чи жартома—їй дав Шевченко. І це легко зрозуміти: тут для неї немов якорь порятунку був, бо по-за кріпацтвом та етнографичними сюжетами звязки у неї з українським життям були неміцні й не давали зручних тем. Може бути, коли б обставини пряяли, Марія Олександровна й вишла була б із того прикрого становища, в яке її поставив переступний час громадської переформовки; може б вона або розглянулася серед нових гуртових течій або навчилася б краще схоплювати індивидуальні образи, але... на цій дорозі переняли її ті обставини, про які була у нас попереду мова, і не дали їй увійти в курс життя й захопити з його глибу нові теми, нові образи... До цього спричинилась, може, і праця російською мовою...

Автор одного з некрологів Марії Вовчка (властиво Марії Олександровни), д. Чаговець, докірливо згадуе щось про „шовинистическіе упреки, которые посыпались писательницѣ за служеніе „московщинѣ“ („Кіевск. Мысль“, № 192). Я зовсім не думаю ставити таких цілком безглуздих докорів за праці російською мовою, та, скільки знаю, їх ніхто й не ставив ніколи, і певне д. Чаговець просто чогось недочув. Те, що українські письменники пишуть також і російською мовою, само по собі, певна річ, не дае приводу для докорів, бо такою працею письменник може служити тій самій ідеї українського визволення, як і на рідному грунті. Недавно, напр., вийшла російською мовою книжка проф. Грушевського „Освобожденіе Россіи и украинскій вопросъ“, або ще раніше його ж таки „Очеркъ исторіи украинскаго народа“, але не тільки докорів за це авторові ніхто з українців не посилав, а навпаки, усяке раділо, що появились книжки, яким давно слід було появитись. Це так ясно, що й доводити не треба, і коли я кажу, що праця російською мовою спричинилась до занепаду Марка Вовчка, то маю тільки те на увазі, що ця праця давала Марії Олександровні готові шаблони і трафаретки і через те робила до де-якої міри непотрібною ту працю над розвитком свого таланту, що конче мусіла бути, як би автор лишився був на українському грунті. У відносинах українського громадянства до небіжки, виключаючи першу пору, справді було щось неприхильне, справді замісць кадильниць повстало бажання „розвінчати“ її, що найвиразніше може виявилося в листі п. Олени Пчілки до Огоновського, який лист покійний історик українського письменства мав безтактність опублікувати з усіма тими виразами, яких безперечно не слід було публіковати. Але не через український шовинизм ця неприхильність повстала, не через те, що дороге українцям ім'я Марка Вовчка появлялось під російськими писаннями, а через щось инше, що після всього сказаного тут, сподіваюсь, читачеві не важко втямити. Обороняючи Марію Олександровну од небувалих докорів, д. Чаговець пише, що „служеніе правдѣ выше служенія языку“ і що може сама „идея пропаганды освобожденія народа требовала, чтобы сфера ея распространенія не ограничивалась только языкомъ *небольшой* группы, сравнительно съ огромной массой *говорящихъ* и читающихъ на русскомъ языкѣ даже и по Украинѣ“. Захопившись непотрібною думкою обороняти Марка Вовчка од „шовинистическихъ упрековъ“, автор і не постеріг, як у його поруч маленької правди, лягла на папері величезна неправда, яку одразу видко з підкреслених слів. „Служеніе правдѣ выше служенія языку“—хто проти цього змагатиметься?—але така правда жадної ціни не мае, бо хто від українських письменників вимагае писати по-українському, той не „служеніе языку“ мае на увазі, а як-раз—правді, народові. Мова тут тільки спосіб, який, правда, в процесі тієї служби і сам розвиваеться, робиться кращим і через те більше до служби придатним. „Служеніе языку“ виходить, як бачите, само собою, по дорозі. Служачи правді, Марко Вовчок служив разом і українській справі в широкому розумінні, в яке складовою частиною входить і служба українській мові, тоб-то розроблювання її і принатурювання до вищих форм людської творчости. Зате, облишивши без жадної потреби писати українською мовою, Марко Вовчок, *як український письменник*, схибив і що до самої правди, бо то ж тільки д. Чаговцеві правдою здається, що українське письменство мае служити „небольшой группѣ сравнительно съ огромной массой говорящихъ и читающихъ на русскомъ языкѣ даже (!) и по Украинѣ“,—на ділі воно зовсім инакше...

Як не як, а скільки Марія Олександровна брала участи в „Народних оповіданнях“, стільки їй безперечно належиться подяки і пошани від сучасного українського громадянства і з'особна від діячів нашого письменства. Власне, вважаючи на останніх, мені хочеться закінчити цю статю маленькою історичною паралелею. Марко Вовчок, як знаемо, виступив на арену громадсько-літературної діяльности за переступної доби, коли захитався кріпацький лад і почали витворюватись нові форми життя; зійшов із сцени особою Марії Олександровни знов таки за переступної доби, коли захитались форми політично-громадської неволі, на заміну яким мусять прийти основи нового, вільного життя. Син свого часу, Марко Вовчок чесно послужив тоді своїм пером справі визволення рідного народу з неволі кріпацької і мені здається, що нічого кращого я не можу побажати сучасним діячам нашого письменства, як те, щоб вони так само послужили теперішній справі часу—боротьбі проти теперішніх форм неволі та визвольній праці на користь рідного народу...

С. Єфремов.

26. VIII. 907.
У Ситківцях.

---

*) До речі,—в одному з листів до видавництва „Вік“ Марія Олександровна писала: є в мене чимало з старовини, та як думалось, що вже до смерти не доведеться того ворушить, то і лежить воно позаховане. Треба часу, щоб усе те порозглядіть та порозбіратись. Нехай трохи одужаю, то, сподіваюсь, не забарюсь Вам прислати де-що з старовини“ (лист із датою 1. III. 1901. Цікаво б дізнатися, яка спіткала доля цю літературну спадщину? Поминаючи вже чисто літературний її інтерес, може там би знайшлось де-що, що б помогло розплутати ту загадку з псевдонімом...

*) „Кіевская Старина“, 1902 року, кн. X, стор. 141.